

УДК 303.094.4:17.023.32(477)“18/19”
DOI <https://doi.org/10.15407/mue2021.20.047>

ВЕРМЕНИЧ ЯРОСЛАВА

членкиня-кореспондентка НАН України, докторка історичних наук, професорка, завідувачка відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України (Київ, Україна). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

VERMENYCH YAROSLAVA

a Corresponding Member of the NAS of Ukraine, a Doctor of History, a professor, a head of the Department of Historical Regional Science at the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

Бібліографічний опис:

Верменич, Я. (2021). Теоретичні конструкти націєстановлення в контексті формування української ідентичності на межі XIX–XX століть. *Матеріали до української етнології*, 20 (23), 47–59.

Vermenych, Ya. (2021). Theoretical Constructs of Nation Formation in the Realm of the Creation of Ukrainian Identity at the Turn of the 19th – 20th Centuries. *Materials to Ukrainian Ethnology*, 20 (23), 47–59.

ТЕОРЕТИЧНІ КОНСТРУКТИ НАЦІЄСТАНОВЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НА МЕЖІ XIX–XX СТОЛІТЬ

Анотація / Abstract

Геополітичні вектори трансформаційної динаміки в XIX – на початку XX ст. досить часто перехрещувалися на українських землях, що зумовлювало необхідність осмислення як сприятливих, так і гальмівних чинників поступу на ниві самоідентифікацій. Національно свідомі еліти українства використовували будь-які можливості, щоб репрезентувати прагнення народу до самовизначення. Те, що «українське питання» неодноразово поставало перед політикумом Європи і світу, створювало певні перешкоди для реалізації асиміляторських планів антиукраїнських сил та спонукало українців не стільки відроджувати націю, скільки заново конструювати її уже в якісно нових термінах та практиках.

Стаття присвячена аналізу теоретичних конструктів націєстановлення в контексті формування підвалин української ідентичності на межі XIX – XX ст. Акцент зроблений на визначенні основоположних понять – «нація», «соборність», «українська суспільно-політична думка», «національне відродження», «український проєкт», «національний ідеал» та ін. Крізь призму взаємозв'язку потенційних очікувань та історичних реалій пропонується осмислення рефлексій, які виникали на різних етапах пошуку об'єднувачих ідей і суспільного консенсусу. Очевидно, що досягти його в наявних умовах було неможливо, проте притаманний теоретичним моделям консолідаційний контекст з репрезентацією популярної в XIX ст. ідеї нації є свідченням інтелектуальної зрілості місцевих еліт та усвідомлення ними потенціалу солідарності.

Національна ідея у своєму зародковому вигляді була доволі абстрактною і на фоні загострення соціальних суперечностей не сприймалася як пріоритетна на масовому рівні. Проте її пошуки на межі XIX – XX ст. ставали не лише явищем політичного життя, але й складовою частиною суспільно-політичної та інтелектуальної думки. Нині, за умов поглиблення поляризації українського соціуму й переростання іманентно притаманної йому конфліктності в збройну стадію, ці пошуки набувають значення ідеологічної спадщини, яку варто всебічно осмислювати на нових, пропонує сучасною історіографією засадах.

Ключові слова: нація, українська ідентичність, соборність, національна ідея, консолідаційний потенціал.

Geopolitical vectors of transformational dynamics in the 19th – at the early 20th centuries have been intersected on Ukrainian lands quite often. It has conditioned the necessity of comprehension of both favorable and inhibitory factors of development in the field of self-identification. The nationally conscious elite of Ukrainianhood has used every opportunity to represent the people's desire for self-determination. The fact that the *Ukrainian issue* has appeared repeatedly before the politicians of Europe and the world, has created certain obstacles for the implementation of assimilation plans of anti-Ukrainian forces and encouraged Ukrainians not so much to revive the nation as to rebuild it in qualitatively new terms and practices.

The article is dedicated to the analysis of theoretical constructs of nation-creation in the context of the formation of the foundations of Ukrainian identity at the turn of the 19th – 20th centuries. Emphasis is placed on the definition of fundamental concepts – «nation», «conciliarism», «Ukrainian socio-political thought», «national revival», «Ukrainian project», «national ideal», etc. The comprehension of the reflections arisen at various stages of the search for unifying ideas and social consensus is submitted in the light of the relationship between potential expectations and historical realities. Obviously, it has been impossible to achieve it in the current conditions, but the consolidation context with the representation of the nation idea, popular in the 19th century and inherent in theoretical models, is the evidence of the intellectual maturity of local elites and their awareness of the potential for solidarity.

The national idea in its rudimentary form has been quite abstract and against the background of exacerbation of social contradictions is not perceived as a priority at the mass level. However, its search at the turn of the 19th – early 20th centuries has become not only a phenomenon of political life, but also an integral part of socio-political and intellectual thought. Today, given the deepening polarization of Ukrainian society and the transformation of the inherent conflict into an armed stage, this search acquires the significance of ideological heritage, which should be understood comprehensively on the new principles proposed by modern historiography.

Keywords: nation, Ukrainian identity, conciliarism, national idea, consolidation potential.

Сторіччя, що минуло з початку ХХ ст., створило принципово нову ситуацію в ідентифікаційній сфері України. Однак доводиться констатувати, що досягнення консолідаційних цілей у сучасному українському соціумі лишається не набагато простішим, ніж воно було в період занепаду Російської імперії. Орієнтаційна роздвоєність, «криза ідеалів», «ефект запізненого реагування» – явища, значно ускладнені реаліями російсько-української війни 2022 року, – виводять проблему формування загальнонаціональних цінностей на рівень смисложиттєвих парадигм, від реалізації яких залежить саме існування України як незалежної держави. Актуальною лишається проблема додання успадкованих і набутих комплексів меншовартості, образи, замкненості, недовіри навіть до найближчого оточення та відповідна переорієнтація соціуму на державницьке бачення проблем сучасного і майбутнього. Специфічні «правила гри», які формує в наш час глобалізація всіх сфер життя, змушують дослідників усвідомлювати необхідність переосмислення в руслі нової інформаційної реальності багатьох концептуальних проблем історичного поступу української нації. Адже й до сьогодні бракує задовільних пояснень

того, чому консолідаційні зусилля інтелектуалів ХІХ – початку ХХ ст. доволі часто оберталися поглибленням конфронтації і появою нових ліній світоглядних розмежувань.

Нині незалежна Україна є фактом, який дістав відображення на всіх політичних картах світу. Чому ж у такому разі знов доводиться говорити про ситуативні, подвійні, гібридні політичні ідентичності, більше того – про такі викривлені параметри самоідентифікацій, як аполітичність, апатію, соціальну деструкцію? Чому досі українська національно-громадянська ідентичність конкурує з російською чи залишково радянською, і в ряді регіонів програє двом останнім? Україна нині гостро потребує сучасного консолідаційного проекту, інноваційного у своїй основі. Безліч складних проблем, з якими зіткнулося українське суспільство, диктує необхідність уважного осмислення всього історичного досвіду нації- і державотворення з урахуванням зроблених помилок і прорахунків. У цьому контексті проблема цінностей уже вкотре постає як смисложиттєва – стабільне існування України як незалежної держави визначатиметься консолідаційним потенціалом того набору цінностей, який політикум пропонуватиме

широкому загалу. Очевидно, що цінності свободи, державності, суверенітету, соборності, усвідомленої відповідальності, об'єднанчі за своєю суттю, мають бути структуроформуючими чинниками політики національної безпеки України.

Подолання кризи сучасного історичного знання неможливе без вироблення нових методологічних орієнтирів до осмислення й узагальнення зробленого, інноваційних методик наукового аналізу. Принципи міждисциплінарності та компаративістські підходи відкривають тут справді неосяжні обрії. Рефлексивний діапазон наукового пізнання чітко відповідає цим параметрам, адже завдяки новим інформаційним технологіям рефлексія на рівні символів та інтерпретацій стала засобом конструювання певних культурних кодів, які фіксують ступінь зрілості суспільної свідомості на тому чи іншому етапі її формування, включно з аналізом смислів політичної взаємодії і культурного спілкування.

Ситуації, у яких опинилася Україна на межі XIX і XX і на початку XXI ст., значною мірою подібні, навіть дзеркальні. І тоді, і тепер пошук об'єднанчих ідей і суспільного консенсусу перебуває у своєрідному «глухому куті». Створити узгоджений між регіональними елітами та політичними силами національний проєкт Україні вже понад століття не вдається, а тугий клубок суперечностей, зумовлений зіткненням архаїки з інноваціями, не піддається розв'язанню у внутрідержавному контексті. Тиск колишньої метрополії на підвалини українського суверенітету зі здобуттям незалежності не став слабшим, радше навпаки, а уроки історії засвоюються вкрай погано – не в останню чергу внаслідок дивовижної розбіжності в інтерпретаціях і репрезентаціях. Отже, у сучасних реаліях поглиблений аналіз впливу політичних та ідеологічних чинників на формування національної ідентичності, простеження динаміки регіональної гетерогенності та ціннісних розмежувань становлять один із пріоритетних напрямів для української соціогуманітаристики.

Осмислити процес формування підвалин національної ідентичності неможливо без з'ясування суті дискусій навколо поняття «нація», які тривають уже понад два століття. Вододіл між примордіалістами й конструктивістами проходить по

лінії визнання / невизнання етносів і націй як «природних» чи «уявлених» спільнот, але має безліч відтінків у трактуваннях. Провідна роль у цих дискусіях, як і раніше, належить етнологам, але дедалі помітніший вплив на проблематику націєтворення мають історики й лінгвісти. Завдяки лінгвістичному аналізу багатьох середньовічних і ранньомодерних текстів вдалося з'ясувати, що поняття «нація» почало вживатися задовго до того, як епоха буржуазних революцій протиставила династичному принципу ідею народного суверенітету і пов'язаний з ним «принцип національності». Первісний зміст цього поняття асоціювався з місцем народження, тобто спільністю походження. У Римській імперії «націями» називали групи чужинців, позбавлених прав громадян; часто це поняття застосовувалося й до тих віддалених народів, яких римляни вважали «варварами». Надалі, однак, зміст поняття «нація» істотно трансформувалося та ускладнювалося; проблеми етнічного походження поступалися місцем професійним зв'язкам. У найбільш загальному вигляді в часи середньовіччя його вживали (паралельно з поняттям «*gens*») на означення «племені», політичної й мовної спорідненості. «Націями» називали себе студентські й церковні земляцтва; часто це поняття застосовувалося елітними прошарками для позначення групових інтересів, не обов'язково пов'язаних з етнічним походженням. Належність до такої «рудиментарної» (термін Е. Шилза) нації підвищувала соціальний статус особи і в цьому розумінні була консолідуючим чинником. Зрештою, еволюція терміна відбувалася, за В. Євтухом, у напрямі позначення ним «природної, не агрегованої, спільності людей, визначеної системою об'єктивних обставин, з якими людина стикається від дня свого народження» [6, с. 112].

Більш-менш завершене концептуальне окреслення термін «нація» дістав у ході Французької революції кінця XVIII ст., коли династичному пояснювальному модусу вперше була протиставлена ідея народного суверенітету з «принципом національності» в його основі. Національна консолідація заради досягнення етнополітичних цілей – загальноєвропейська тенденція, що виникла як реакція на Французьку революцію і наполеонівські війни. Саме під її впливом сформувався прин-

цип: «Будь-яка етнічна група має право на власну державу, а кожна держава має бути заснована на такій групі або нації» [26, р. 61]. На думку Дж. Ротшільда, прагнення до створення «націй-держав» одразу ж створило проблеми етнічної дискримінації й асиміляції, реакцією на які стало політичне збурення меншин [27, р. 41–42]. Відкинувши поняття держави як особистого володіння монарха, Велика французька революція замінила його ідеєю національного або народного суверенітету. В основі проголошеної революцією «Декларації прав людини і громадянина» лежали ідеї природних і невід'ємних прав людини, свободи слова, особи, совісті, законності опору гнобленню. Декларований революцією принцип самовизначення передбачав право народів створювати національні держави всупереч династичному принципу. Протягом пів століття після революції лозунги суверенітету й самовизначення мали виразний об'єднувальний підтекст, а для поляків, італійців, німців вони виявилися фактором, що сприяв їхній консолідації. Уведення національних рухів у контекст боротьби культурних традицій та аналіз національних соціумів крізь призму відносин «центр-периферія» надали можливість Е. Шилзу трактувати націю як спільноту, яка «становить важливий компонент сучасних суспільств» [28]. На основі його теоретичних розробок Дж. Александер запропонував синтезуюче поняття «національної солідарності» й визначив націю як спільноту, що складається з групи-ядра (*core group*) та етнічних зовнішніх груп (*ethnic outgroups*) і формується завдяки їхній взаємодії [25, р. 267–275].

Німецька традиція у визначенні нації справила помітний вплив на трактування цього поняття в мовах центральноєвропейських і східноєвропейських народів, зокрема і в українській. У вітчизняній інтелектуальній думці витоки нації відшукувалися в глибокій давнині, а вся її історія подавалася в дусі романтизованого народництва й пріоритету етнічних та релігійних цінностей. У баченні В. Смоля, О. Удада та О. Яся сформований на цій основі історіографічний канон неодноразово піддавався критиці за ритуальну апеляцію до патріотичних настанов, чорно-білу аксіологію, полярні ціннісні підходи [19].

Інша річ, що згідно з існуючими в тогочасній Європі уявленнями національна іс-

торія ставала легітимним проектом лише в разі досягнення загальної згоди щодо самого існування нації. Якщо ж таке існування було не очевидним, національна історія сприймалася як ідеологічно сумнівний і науково неспроможний проект. Суттєво заплутує проблему існування кількох конкуруючих теорій нації (політичної, психологічної, культурологічної, історико-економічної, етнічної) і безлічі її типологізацій. Багатозначність терміна «нація», ускладнена політичним та ідеологічним тиском на визначення змісту й структури цього поняття, зумовила «термінологічний хаос», який простежується у вітчизняній етнополітичній науці вже майже століття. Як констатує О. Картунов, «навіть фахівцям, не кажучи вже про пересічних громадян, важко пробитися крізь «термінологічні джунглі, які виникли внаслідок підміни слів і понять, їх некоректного та / чи неадекватного застосування». Взаємозаміна термінів «нація», «держава», «суспільство» становить серйозну концептуальну проблему [7, с. 128]. В українській історіографії орієнтуватися в оцінках складної й неоднозначної доби «національного відродження» завжди було непросто [8]. Гадаємо, що цю метафоричну конструкцію і справді не варто перетворювати на операціональну категорію. Більш продуктивною в цьому сенсі може бути категорія «націєстановлення», якщо вкладати в неї і процеси націєтворення, і елементи «націєуявлення».

Розмитість і полісемантичність категорії «нація», наголошує Л. Нагорна, робить до певної міри контрверсійним і поняття «національна пам'ять». Прогресивний у своїй основі процес переходу «від історичної свідомості до соціального та культурного самоусвідомлення» (П. Нора) ніде не був безпроблемним. Проблематичність терміна «національна пам'ять» полягає в тому, що він виходить із розуміння нації як однорідної субстанції чи гомогенної цілісності. Етносоціальний наратив української історії піддається критиці західними науковцями саме внаслідок закріплення в ньому есенціалістських стандартів з очевидним пріоритетом пам'яті титульної нації. Якщо такий підхід не буде замінений багатоетнічним, таким, що презентує українську історію як історію територіальну, історіюписання в Україні, вважають західні науковці, і надалі ли-

шатиметься полем емоційних суперечок [16, с. 69–70]. Варто також дослухатися до думки І. Гирича, який зазначає, що «нація у вузькому значенні слова – це люди, які мають одну колективну пам'ять про своє минуле» [3, с. 8].

Загалом же, наскільки розмитою є межа між «домодерністю» і «модерністю», настільки ж умовним є вододіл між «модерними» і «домодерними» націями. Процес виникнення української нації легше пояснюється з позицій конструктивізму – не маючи власної держави, цілісної території, загальноприйнятої і усталеної з граматичного погляду мови, вона значною мірою була інтелектуальним витвором еліти, а отже, типовою «уявленою спільнотою». Але заглиблення в історичні пласти, зокрема в часи Національної революції середини XVII ст., дає безліч доказів існування в українців відчуття власної території, історичної спадкоємності, значення власних символів, тобто всього того, що підводиться під поняття «національна ідентичність» у примордіалістському каноні.

Відштовхуючись від запропонованої Р. Шпорлюком ідеї «українського проекту» [22], конструктивісти нижню хронологічну межу націогенезу українців окреслюють кінцем XVIII – початком XIX ст. В умовах становлення модерних російської і польської націй, доводять вони, українці опинилися перед вибором: або інтегруватися в імперську модель «єдинорусської» нації (із втратою при цьому етнічно-культурної самобутності), або відстояти право на власне націєтворення в руслі загального «етнічного ренесансу». Оскільки місцеві інтелектуали могли спиратися на власну історичну та культурну традицію й відчуття локального патріотизму в певній частини еліти, «український проект» мав шанси на практичне втілення. Його автори досить вправно використали нові геополітичні реалії кінця XVIII ст., пов'язані з об'єднанням лівобережних і правобережних українських земель у рамках однієї держави, а також колонізацією південних територій. Плідною в плані націогенезу виявилася також ідея соборної України як ідеологічного обґрунтування об'єднання двох частин нації – настільки відмінних із соціокультурного погляду, що спокуса вважати їх двома різними націями виникала все частіше.

Поняття «соборність» з'явилося в контексті боротьби за об'єднання двох частин України як синонім спільності їх історичної долі і відповідної орієнтації суспільної думки. Запозичене з православної церковно-політичної термінології, воно поряд із семантично спорідненою «всеєдністю» перетворилося поступово в одне з ключових понять філософської і політичної культури. У Росії ним позначалася переважно своєрідна містична єдність, що характеризує християнську церкву й за аналогією з нею – християнське суспільство. Стосовно політичного життя поняття «соборність» використовувалося як антитеза централістичному деспотизмові та фіксація внутрішнього прагнення до зближення народів і національних церков. В Україні контекст застосування поняття «соборність» виявився дещо ширшим. Тут воно набуло не лише мобілізаційний («діяти єдиномірно»), але й територіальний вимір. Поняття соборності в українському науковому й політичному дискурсах використовується як синонім територіальної єдності, що базується на усвідомленні спільності історичної долі, етнічних і громадянських самоідентифікаціях.

Відповідно до традицій православної еkleзіології термін «соборність» має глибоко закорінений духовно-моральний зміст – єдність має виростати не з примусу чи необхідності, а з глибоко усвідомленої внутрішньої потреби. В українській політичній думці він виявився «затребуваним», коли боротьба за єдність двох частин України стала на порядок денний як практичне завдання. Утім, за слушною оцінкою А. Мальгіна, поняття «соборність», яке відіграє надзвичайно велику роль у політичній свідомості України, залишає простір для дискусій і потребує більш чітких дефініцій [13, с. 11–13, 269]. Сьогодні соборність – це вже не проблема «збирання» географічного матеріалу для створення будови української держави, а проблема архітектоніки цієї будови, її внутрішнього облаштування. Проте завершеного теоретичного обґрунтування консолідаційних механізмів, які здатні відтворювати ідею соборності на кожному новому етапі розвитку суспільно-політичної думки, поки що бракує.

Зауважимо, що в системі сучасних соціогуманітарних наук ставлення до змістовного наповнення поняття «суспільно-

політична думка» імперських часів не є однозначним. Очевидно, що цей конструкт значною мірою є штучним, не позбавленим суб'єктивності утворенням пізнішого часу. Навряд чи щодо XIX ст. можна говорити про громадську думку як про сталу ментальну субстанцію; адекватна категоризація її компетентних носіїв можлива лише з певної часової дистанції. Соціологи вважають більш коректним для передачі сприйняття населенням значущих подій, процесів та ситуацій термін «суспільні настрої» [17, с. 205]. На нашу думку, ці споріднені терміни все ж таки не є однопорядковими. Суспільні настрої – явище масове, суспільно-політична думка у своїй основі передбачає індивідуальність. До того ж останній термін усталився у вітчизняному слововжитку й простежується в тисячолітньому діапазоні, а в предметному полі інтелектуальної історії він багато в чому є визначальним. Тому питання коректності застосування поняття «суспільно-політична думка» для українського історичного загалу не є дискусійним. Мова може йти лише про більш чітке окреслення його змісту.

Потребують переосмислення й інші категорії, що стосуються націє- та державотворчих трансформацій в українському просторі. На думку Н. Яковенко, термінологічні поля, які упорядковують поняття «держава», «уряд» в українській та іншій мовах, відбивають не тільки різну «географію мов», а й різні типи історичного розвитку та відмінні процеси становлення політичної й інтелектуальної культури. Домінуюче в історіографії поняття «українські землі» миготить у часі й просторі, то набуваючи політичної ознаки, то втрачаючи її [23, с. 35–37]. Про регіональну політику Російської імперії в літературі мови взагалі немає, а її підміна поняттям «національна політика» затемнює природу непевної і нетривкої рівноваги, яка складалася між імперським центром та етнічними периферіями.

Розрізнення «росіян», «малоросів», «поляків» аж до 60-х років XIX ст. становило певну трудність навіть для професійних істориків: М. Костомаров і В. Антонович, хоча й намагалися знайти відмінності між росіянами і українцями, обидві «народності» іменували «руськими». В офіційному слововжитку для українців (навіть у «малоросійському» обличчі) відповідної ніші не знаходило-

ся, бо розрізнення робилося за релігійним принципом: католиків беззастережно відносили до поляків, а православних – до росіян. Поняття «малорос» відчутно змінювало свій зміст не лише в часі, але й у паралельно існуючих дискурсах ідентичності. Переживши кілька кардинальних трансформацій, воно ставало не просто оспорюваним, але й прямо «бойовим» – залежно від того, чи застосовується це поняття в дискурсі «зовні» (тобто не в малоросійському середовищі), чи воно фігурує у «внутрішньому» дискурсі [10].

В. Маслійчук уважно простежив процес своєрідної міграції (навіть рокировки) назв «Україна» і «Малоросія». Тривалий час вони (як, до речі, і термін «Росія»), не мали ні історико-політичної, ні географічної визначеності. Потім почалося своєрідне «змагання» за «українськість» між колишньою Гетьманщиною і Слобожанщиною; спочатку перевага була за Слобожанщиною внаслідок наявності адміністративного чинника – існування до 1835 року Слобідсько-Української губернії, а також зосередження в Харківському університеті кращих інтелектуальних ресурсів «обох Україн» [14]. На початок 40-х років «Малоросія» витісняє «Україну» як регіональна назва; натомість остання назва набуває нового романтичного, національного звучання. Що ж до певної розмитості понять «Малоросія» та «Україна» в наукових дискурсах, то тут варто, на нашу думку, керуватися зауваженням В. Кравченка, що «національна парадигма (російська чи українська) не в змозі пояснити або впорядкувати плинну мозаїку назв окремих територій всередині та навколо православно-руського “ядра”, котре не могло бути цілісним. Межова оптика української мивущини дозволяє принаймні змиритися з цією невизначеністю та плинним розмаїттям українського географічного та національного простору. Навряд чи якийсь дискурс може стати для нього домінантним». А отже, слова на зразок «амбівалентності», «палімпсесту», «невизначеності» залишатимуться в лексиконі істориків, як і сучасних політологів, соціологів, культурологів, які звертаються до української проблематики [11, с. 42].

За К. Галушком, на кінець XIX ст. ідеологічна українськість починає долати архаїчні регіональні ідентичності Галицької Русі й русинства; водночас етнографічні,

лінгвістичні й статистичні дослідження дали змогу візуально визначити обшир тії України, для якої М. Грушевський усталив часовий вимір у вигляді формули «України–Руси». На рубежі XIX і XX ст. академічні часово-просторові концепти України злилися нарешті в єдиний континуум, що зумовило в останній третині XIX ст. формулювання поняття «українські землі». «Понятійна війна» з приводу національних самоназв точилася і в Галичині. Перевага тут віддавалася традиційному терміну «Русь», але тлумачили його по-різному. «За малопомітними відмінностями у написанні прикметника «русский» (або ж галицко-русский) – «русский» – «руський» стояли суттєві розходження галицьких «старорусинів», «русофілів» та «українофілів». Рідше можна натрапити на поняття малоруський / малоросійський, але і довкола них ішли своєрідні семантичні суперечки. Термін «український» до 1863 року в Галичині взагалі не вживався.

Лише в метафоричному сенсі можна говорити щодо рубежу XIX–XX ст. і про «українську територію» – вона не була позначена ні на картах, ні в топоніміці. Суспільно-політичною думкою Росії кінця XIX – початку XX ст., констатує К. Галушко, Україна сприймалася як певний етнічний регіон, жодним чином не окреслений адміністративно-територіальними кордонами. Офіційна імперська історіографія розглядала минуле українського народу як невід’ємну складову загальноросійської історії, а простір «України» сприймався як історично своєрідна частина ареалу розселення українського племені малоросів. Просторова тотожність «країни України» й етнічних «українських земель» існувала лише в уяві «політичних українців». А в російській столиці будь-яка «українськість» сприймалася як «австрійська інтрига» й «мазепинство» [2, с. 64–97].

Постійно присутнє в різних дискурсах «українське питання» (в лапках і без лапок) часто наводить на роздуми: що це – термін чи метафора? Важко погодитися з тенденцією, що намітилася – перетворити цей уведений владою метафоричний конструкт на маркер певного етапу в природному процесі націєстановлення. В Яремчук, наприклад, констатує появу українського питання на зламі XIX і XX ст. і вкладає в цей конструкт поєднан-

ня двох чинників: «незаперечно існуючого пригнічення недержавного українського народу» та «усвідомлення українською спільнотою факту цього пригнічення» [24]. Із цим твердженням важко погодитися, бо й саме пригнічення, і його усвідомлення фігурує практично в усіх дискурсах XIX ст. Утім, поява «українського питання» представлена в них не стільки як рубіж певного етапу в розвитку національного руху, скільки як ідеологема, уведена в обіг апаратом російської влади. І зовсім не випадково значна частина дослідників українського руху передає її в назвах своїх праць у лапках.

Доволі довго з подачі І. Лисяка-Рудницького історія формування специфічної української ідентичності подавалася крізь призму модної впродовж століття концепції «фронтирів». У системі вітчизняного історіописання домінує вона й сьогодні, хоча ставлення до неї в середовищі як діаспорних, так і вітчизняних науковців неоднозначне. Під час проведеного часописом «Україна модерна» у 2011 році форуму на теми порівняльної продуктивності концептів фронтирів та погранич думки виявилися різними – від цілковитого відкидання «провіденційного, тріумфалістського й імперіалістичного наповнення тернерової теорії» (Л. Вульф) до обережного визнання продуктивності тернерових спроб поєднати у своїй концепції економічні, ментально-історичні та політичні аспекти (Б. Куцмані). Стосовно перенесення теорії фронтиру на український ґрунт погляди дискутантів теж різнилися. К. Браун однозначно визнає теорію фронтиру «недоречною для української історії», В. Кравченко вважає, що кожен історик сам має вирішувати проблему її придатності для власних досліджень. Значно оптимістичнішими виявилися оцінки новітніх теорій погранич. Приміром, у баченні С. Леп’явка «концепція «прикордоння» є більш гнучкою, ніж теорія «фронтиру», і тому цілком придатна для вжитку» [21, с. 70]. Використовувати й надалі для аналізу непростих українських реалій концепт «фронтір» чи відмовитися від нього – справа особистих уподобань кожного дослідника. Як вдала метафора, він, безумовно, має право на існування. А в понятійному ряду, принаймні в ролі оціночного критерію, більш органічним для аналізу контактних / конфліктних зон є,

на нашу думку, концепт рубіжності й погранич.

Більш чіткого окреслення й певного переосмислення потребує дефініція «політична окремішність», уведена І. Гиричем у назву його капітального дослідження. Розмита метафора «окремішності» була запропонована інтелектуалами ХІХ ст. переважно з метою відведення від себе звинувачень у сепаратизмі. На нашу думку, вміщення в сучасний політичний ряд концепту «політична окремішність» не надто продуктивне, адже сам по собі він не містить конкретизації форм «усамостійнення» – доведених до ідеї відокремлення від державного тіла Росії чи замкнута у рамках культурництва чи автономізму. І. Гирич, який пише про підміну у вітчизняному «культурництві» політичних намірів світоглядно-культурними, визнає, що в умовах царської деспотії часто було важко провести межу, яка б відокремлювала культурний аспект від політичного. «Культурники» сподівалися, що слідом за окремішністю мови, літератури та історії мала б прийти перспективна політична окремішність. Частина поляків була готова визнати українське право на культурну й політичну окремішність; у російській суспільній думці прихильників такого погляду «було надивовижу мало». «Примарна національна близькість породжувала більшу національну нетерпимість росіян до українства, окремішність якого росіянами сприймалася тоді, та й у більшості тепер, як аномалія і неприродність» [4, с. 88, 93–94]. На жаль, чіткого визначення змісту, який сам І. Гирич вкладає в поняття «політична окремішність» у його численних працях на цю тему знайти не вдається.

Не менше термінологічних ускладнень виникає у зв'язку з недостатнім «розведенням» у наукових дискурсах понять, що відбивали ступінь протестної активності на українських землях означеного часу. Ідеться насамперед про розрізнення термінів «націоналісти» й «націонали» – останнім терміном, уведеним в обіг харків'янами – членами «Братства тарасівців» і харківської студентської громади, його прихильники намагалися відмежуватися від ярликів, що їх навішували на поняття «націоналіст» російські соціалісти, які прирівнювали націоналізм до шовінізму [15, с. 64–65]. Але значно більшою мірою варто зосередити увагу на існуванні дово-

лі широкого смислового ланцюга: «українофільство» – «хлопоманство» – «громадівство» – «народолюбство» – «українське народництво» – «українське народовство». Усі ці поняття доволі часто вживаються як синонімічні, хоча спроби їх розведення робилися не раз. На нашу думку, критеріями розрізнення тут можуть бути як найбільш поширені самоназви, так і ознаки більшої чи меншої опозиційності до існуючих політичних режимів.

При цьому варто мати на увазі, що наявні джерела відбивають тенденцію, яка існувала у вищих офіційних колах імперії середини ХІХ ст., – до перебільшення реального впливу українського руху. Насамперед це стосується хлопоманства – руху вихідців із польських шляхетських родин, які відмовлялися від свого польського походження заради «української справи». Те, що вони не визнавали польських історичних претензій на українські території і вважали безглуздою діяльність польських повстанців в Україні, налаштувало проти них поляків. Радикалізм хлопоманів лякав і представників російських офіційних кіл; у їхніх донесеннях можна натрапити на звинувачення хлопоманів в «езуїтській конспірації та інтриганстві». Водночас у поліцейських звітах, які писали після розслідування цих доносів, подібні звинувачення часто дезавувалися. Зокрема, ішлося про те, що треба відкинути всякі чутки про прагнення хлопоманів щодо незалежної України, оскільки, мовляв, «незалежної України ніколи не було і, відтак, не може бути» [20, с. 613]. Доволі точно політичний портрет хлопоманів окреслив В. Липинський: сповнені жертвовності й посвяти інтересам народу, хлопомани «відкидали будь-яку політику, а отже, й суто політичну боротьбу за державну Польщу, їх метою був народ, лише народ» [12, с. 207–209].

Українофільство – термін найбільш загальний. Це певний аналог одного з ранніх варіантів українського патріотизму з акцентом на обласних відмінностях. Саме так трактував його В. Антонович. «Під словом українофіли ми розуміємо тих уродженців Південноруського краю, які настільки знайомі з своєю батьківщиною, що встигли констатувати відмінні риси її народонаселення, настільки розвинуті, що викласти можуть і літературно свої переконання, настільки люблять свою бать-

ківщину і бажають її розвитку й успішності, що вважали б справою гріховною замовчувати її особливості і потреби, які з цих особливостей випливають, настільки не виключно зациклені на турботі про особисту кар'єру й добробут, що в міру можливості, у законних рамках готові відстоювати свої переконання, незважаючи на пересуди, які зазвичай зустрічають їх думки, і на наслідки цих передсудів» [1, с. 144]. М. Костомаров ототожнював українофільство «з прагненням деяких малоросів писати на своєму рідному нарідччї і разом з тим вивчати багату скарбницю народної поезії» [9, с. 338–349]. У міру того, як помірковане українофільство в наукових дискурсах змінювалося більш виразним «українством», ставлення до нього змінювалося – у «будителів нації» на гірше (А. Ніковський писав про українофільство як про «то ембріональну, то дегенеративну форму суспільної свідомості», навіть як про «поховану ідею») а в ревнителів «общерусскости», навпаки, на більш прихильне (Т. Флоринський бачив у ньому лише прагнення до «скромного обласного розвитку») [10, с. 9–27].

У баченні Б. Грінченка українофільство являє собою «формальний націоналізм», що проявляється в прихильності до української мови, українського одягу – «але й тільки». Народолюбство в його уявленні є вищим ступенем усвідомлення української нації як «нації самостійної, що має всі права, які звичайно повинна мати нація» і водночас на порядок вищий ступінь опозиційності (включено з радикалізмом, що має «соціалістичний колір») [5, с. 102–105]. Загалом же і на Наддніпрянщині, і в Галичині поняття «народолюбство» найчастіше застосовувалося як найбільш нейтральний термін – ним позначалися діячі різного походження, з відмінними соціальними й культурними переконаннями, але об'єднані роботою над просвітою і національним вихованням народу. Як показав С. Світленко, назва «народолюбці» була органічною для діячів українського визвольного руху, про що свідчить їхня епістолярна спадщина. Приміром, О. Кістяківський застосовує її не лише до своїх колег з Наддніпрянщини й Галичини, але й до самого себе, характеризуючи стан свого світогляду. Про своє і «товаришів» народолюбство писав також М. Драгоманов [18, с. 95]. У сучасній історіографії

поняття «українофільство» використовується зазвичай на означення суспільного завдання, яке виконувалося інтелектуалами на етапі переходу від «академічних» пошуків до поміркованого культурництва. Кожний етап визвольного руху мав, за І. Гиричем, свій ідеологічно зафарбований відповідник. Для романтичного етапу національного руху ним було українське слов'янофільство, для позитивістської доби – народницьке (народовське) українофільство, для початку модерної доби – політичне українство [4, с. 413–414].

Завершити ці теоретичні зауваги хотілося хоча б схематичним окресленням поняття «національний ідеал» і його співвідношенням з терміном «суспільний ідеал». Не заглиблюючись у термінологічні тонкощі визначення етнокультурних критеріїв, які забезпечують життєздатність нації, вкладаємо в ці поняття бажаний для певної національної спільноти образ її майбутнього, а також більш-менш узгоджений проект відповідного цілепокладання. Як і більш широке поняття «національна ідея», поняття «національний ідеал» зазвичай замикається на обстоюванні самобутності, самодостатності, культурно-історичної цілісності нації як політичної мети. Поняття «суспільний ідеал» значно ширше, бо включає вибудовування взаємин між суспільними стратами й етнічними спільнотами в руслі рівних можливостей і соціальної справедливості. Обидва поняття, однак, допускають безліч тлумачень, а в поляризованому, розколотому соціумі на них нашаровуються ідеологічні завдання й смислові підходи, які доволі часто зводять проблему національного до вузько витлумаченого етнічного, а проблему суспільних цінностей – до вибору мовних чи зовнішньополітичних орієнтацій.

У перші роки незалежності багатьом здавалося, що гармонійне узгодження національного, демократичного, соціального проєктів досягатиметься в руслі формування загальнонаціональних цілей, об'єднаних концептом «національна ідея». Відповідний пошук виявився, однак, малорезультативним – насамперед тому, що смисложиттєві для соціуму ідеї й ідеали не формуються в кабінетах ідеологів, а природно виростають із суспільної практики. Концептуалізація національного ідеалу передбачає наявність політичної нації як своєїрідної надетнічної цілісності,

а також демократичної, правової, соціальної держави. Поки соціум не відчує себе єдиною спільнотою зі спільними інтересами й узгодженим баченням шляхів їх реалізації, національна ідея може існувати хіба що у вигляді умоглядної конструкції.

Як свідчить історичний досвід, ідентичності зазвичай формуються в конфліктному середовищі, за умов відсутності єдиної системи смислів, ускладненої зіткненням політичних платформ та історіографічних підходів. Саме органічно притаманна цьому процесу конфліктність дає змогу фіксувати наявність контридентичностей спочатку в дискурсивному полі, а потім і в реальному зіткненні протилежних ідентифікаційних практик. Ризикогенність і конфліктність – майже неминучі наслідки ідейних битв, які супроводять «кризи спільного розуміння ідентичностей» (С. Роккан) і навіть звичайний вакуум консолідаційних ідей. Передусім це стосується конфліктів із різнопорядковими суб'єктами (а саме таким був конфлікт українського етносу з владними структурами Російської імперії). І зовсім не обов'язково кожна зі сторін конфлікту має бути носієм уже сформованої етнічної ідентичності. Усі конфлікти такого роду виникають у соціальній сфері, яка сама по собі є безмежною. Тому й розглядати їх доцільно в рамках цивілізаційного підходу, в основі якого бачення суспільства як єдності соціальності й культури.

Питання про консолідаційний потенціал українського національного руху на рубежі XIX та XX ст. і його вплив на формування процесів становлення української політичної нації не має однозначної відповіді. В ідеалі цей вплив був, безумовно, позитивним – за умов стагнації суспільних процесів модерна українська нація мала небагато шансів на консолідацію. Але, з іншого боку, «навздогінна запізніла модернізація» розхитувала традиційні моральні підвалини соціуму, створюючи середовище з виразними нахилами до ксенофобії, девіантних поведінкових стерео-

типів. Війна, зрушивши з місця величезні маси людей, сприяла підвищеній поляризації суспільства, стимулювала руйнівні інстинкти й схильність до анархії. До того ж вона не лише поглибила феномен «роздвоєння» українського патріотизму, але й девальвувала ідею «відроджувального націоналізму». І річ не лише в неспівзвучності ідей державності й соборності тогочасним політичним реаліям, а в утопізмі самого прагнення до одномірних культурних дефініцій в імперських умовах, обтяжених феноменами «двокультурності», «подвійної лояльності», гібридних ідентичностей. У такій атмосфері українська національна парадигма могла зародитися і тривалий час існувати лише як етнічна, а в багатоскладовому соціумі її консолідаційний потенціал був невисоким.

Зрештою, як з'ясувалося, національна держава сама по собі не гарантує інноваційності розвитку. Реалістичні, національно значущі суспільні проекти не народжуються в атмосфері нестабільності, ідейного протиборства, міжнародних чвар, зведення особистих рахунків. Національний рух втрачає мотиваційні важелі, якщо стикається з гостро відмінним баченням соціальних пріоритетів і протилежними зовнішньополітичними орієнтаціями. Вибухова політична нація зі спільним баченням суспільних цінностей – єдино надійна запорука успішності процесів самоорганізації й державотворення. Пошук відповіді на кардинальне для української історії питання, чому вагомі консолідаційні спроби інтелектуалів в кінцевому підсумку ведуть не до згладжування, а до поглиблення лінії розмежувань, безумовно, буде результативним. Головне – чітко усвідомлювати ті концептуальні «больові точки», які не дали змоги побачити безпосередні результати формування української ідентичності столітньої давнини. Це є надзвичайно важливим і в сьогоденні реаліях, коли Україна опинилася в епіцентрі тектонічних соціокультурних розломів глобального світоустрою.

Джерела та література

1. Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / [упоряд: О. Тодійчук, В. Ульяновський ; голов. ред. С. Головка]. Київ : Либідь, 1995. 813, [1] с. (Пам'ятки історичної думки України).
2. Галушко К. Украинские пределы. Украина и украинцы в европейской картографии от Античности до XX века : науч.-попул. изд. Киев, 2014. 143 с.

3. Гирич І. Українська історія: через ідентичність до держави / ред. Ю. Буряк. Київ : Українські пропілеї, 2021. 270 с.
4. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.) / відп. ред. О. Рубльов. Київ : Український письменник, 2014. 496 с.
5. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. *Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 – поч. 20 ст. Вип. 1. Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу.* Київ : Інститут української археографії НАН України, 1994. С. 34–105.
6. Євтух В. Етнічність. Глосарій. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. 170 с.
7. Картунов О. В. Вступ до етнополітології : науково-навчальний посібник. Київ : Ін-т економіки, управління та господарського права, 1999. 300 с.
8. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. Київ : Либідь, 1999. 352 с.
9. Костомаров М. Українофільство. Костомаров М. *Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства.* Київ : Либідь, 1994. 384 с.
10. Котенко А. Л., Мартынюк О. В., Миллер А. И. «Малоросс»: эволюция понятия до Первой мировой войны. *Новое литературное обозрение.* 2011. № 108. С. 9–27.
11. Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ : Критика, 2011. 544 с.
12. Липинський В. Шляхта на Україні. *В'ячеслав Липинський: повне зібрання творів, архів, студії. Т. 1. Суспільно-політичні твори (1908–1917)* / ред. кол.: Я. Пеленський (голов. ред.), І. Гирич, О. Проценко, Г. Папакін, Г. Сварник, Т. Осташко. Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ. Київ ; Філадельфія : Український письменник, 2015. 784 с.
13. Мальгин А. В. Украина: соборность и регионализм. Симферополь : СОНАТ, 2005. 280 с.
14. Маслійчук В. «Від України до Малоросії»: регіональні назви та національна історія. *Україна. Процеси націотворення* : [збірка] / [Юліане Бестерс-Дільгер та ін. ; наук. ред. В. Маслійчук ; пер. з нім.: С. Матіяш та Ю. Дуркот] ; упоряд. Андреас Каппелер. Київ : К. І. С., 2011. С. 229–245.
15. Михутина И. В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века) : [монография]. Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения. Москва, 2003. 287 с.
16. Нагорна Л. Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 382 с.
17. Проблеми української політики. *Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. 410 с.
18. Світленко С. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття : Зб. наук. пр. Дніпропетровськ : Герда, 2007. 460 с.
19. Смолій В., Удоа О., Ясь О. Історія інститутська, історія українська. *Історіографічні дослідження в Україні* : зб. наук. пр. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. 2012. Вип. 22. С. 5–42.
20. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / відп. ред. Г. Боряк; упоряд.: Г. Боряк, В. Баран, Л. Гіцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра ; НАН України. Інститут історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. Київ : Інститут історії України, 2013. 810 с.
21. Форум «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження. *Україна модерна.* 2011. Чис. 18. С. 47–78.
22. Шпорлюк Р. Імперія та нації (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі) / пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2000. 354 с.
23. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ : Критика, 2007. 375 с.
24. Яремчук В. Українське питання і ставлення до нього з боку російських політичних партій на початку XX ст. *Сучасна українська держава: історичні імперативи становлення, тенденції та проблеми розвитку* : збірник / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса ; голова ред. кол. Ю. А. Левенець. Київ : ІПіЕНД, 2007. С. 539–552.
25. Alexander J. C. Neofunctionalism and modern society: introduction. *The renaissance of sociological theory: classical and contemporary.* F. E. Peacock Publishers, 1991. P. 267–275.
26. Krejci J., Velimski V. Ethnic and political nations in Europe. London, 1981. 280 p.
27. Rothschild J. Ethnopolitics: A conceptual framework. New York : Columbia University Press, 1981. 290 p. DOI: <https://doi.org/10.7312/roth91044>.
28. Shils E. Tradition. Chicago : The University of Chicago Press, 1983. 334 p.

References

1. ANTONOVYCH, Volodymyr. *My Confession. Selected Historical and Journalistic Works*. Olha TODIYCHUK, Vasyl ULIANOVSKYI, compilers. S. HOLOVKO, ed.-in-chief. Kyiv: Lybid, 1995, 813, [1] pp. (Monuments of the Historical Thought of Ukraine) [in Ukrainian].
2. GALUSHKO, Kirill. *Ukrainian Borders. Ukraine and Ukrainians in European Cartography from Antiquity to the 20th Century: Popular Science Edition*. Kiev, 2014, 143 pp. [in Russian].
3. HYRYCH, Ihor. *Ukrainian History: Through Identity to the State*. Yuriy BURIK, ed. Kyiv: Ukrainian Propylaea, 2021, 270 pp. [in Ukrainian].
4. HYRYCH, Ihor. *Ukrainian Intellectuals and Political Separation (Mid 19th – Early 20th Century)*. Oleksandr RUBLIOV, ed.-in-chief. Kyiv: Ukrainian Writer, 2014, 496 pp. [in Ukrainian].
5. HRINCHENKO, Borys. Letters from the Dnieper Ukraine. In: *The Sources on the History of the Socio-Political Movement in Ukraine of the 19th – Early 20th Century. Iss. 1. Hrinchenko B. – Drahomanov M. Dialogues on the Ukrainian National Cause*. Kyiv: Institute of Ukrainian Archaeography of the National Academy of Sciences of Ukraine, 1994, pp. 34–105 [in Ukrainian].
6. YEVTUKH, Volodymyr. *Ethnicity. Glossary*. Kyiv: Mykhailo Drahomanov NPU, 2009, 170 pp. [in Ukrainian].
7. KARTUNOV, Oleksii. *Introduction to Ethnopolitology: A Scientific Teaching Aid*. Kyiv: Institute of Economics, Management and Economic Law, 1999, 300 pp. [in Ukrainian].
8. KASIANOV, Heorhii. *Theories of Nation and Nationalism*. Kyiv: Lybid, 1999, 352 pp. [in Ukrainian].
9. KOSTOMAROV, Mykola. Ukrainophilia. In: KOSTOMAROV, Mykola. *Slavic Mythology. Selected Works in Folklore and Literary Criticism*. Kyiv: Lybid, 1994, 384 pp. (Literary Monuments of Ukraine) [in Ukrainian].
10. KOTENKO, Anatoly, Olga MARTYNIUK, Aleksei MILLER. «Little Russian»: The Concept Evolution before the First World War. In: Irina PROKHOROVA, ed.-in-chief. *A New Literary Review*, 2011, no. 108, pp. 9–27 [in Russian].
11. KRAVCHENKO, Volodymyr. *Ukraine, Empire, Russia. Selected Articles on Modern History and Historiography*. Kyiv: Critique, 2011, 544 pp. [in Ukrainian].
12. LYPYNSKYI, Viacheslav. Nobility in Ukraine. In: Editorial board: Yaroslav PELENSKYI, ed.-in-chief, Ihor HYRYCH, Oksana PROTSENKO, Heorhii PAKIN, Halyna SVARNYK, Tetiana OSTASHKO. *Viacheslav Lypynskyi: Complete Collection of Works, Archives, Studies. Vol. 1. Social and Political Works (1908–1917)*. Viacheslav Lypynskyi East European Research Institute; Mykhailo Hrushevskyi Institute of Ukrainian Archaeography and Source Criticism of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv; Philadelphia: Ukrainian Writer, 2015, 784 pp. [in Ukrainian].
13. MALGIN, Andrey. *Ukraine: Conciliarism and Regionalism*. Simferopol: SONAT, 2005, 280 pp. [in Russian].
14. MASLIICHUK, Volodymyr. «From Ukraine to Little Russia»: Regional Names and National History. In: Andreas KAPPELER, compiler. *Ukraine. Nation Formation Processes: Collected Volume*. Juliane BESTERS-DILGER et al; Volodymyr MASLIICHUK, scientific ed. Translated from German by Sofia MATIASH and Yurii DURKOT. Kyiv: K.I.S., 2011. pp. 229–245 [in Ukrainian].
15. MIKHUTINA, Irina. *The Ukrainian Issue in Russia (Late 19th – Early 20th Century): A Monograph*. Russian Academy of Sciences, Institute of Slavic Studies. Moscow, 2003, 287 pp. [in Russian].
16. NAHORNA, Larysa. *Historical Culture: A Concept, Information Resource, Reflective Potential*. Kyiv: Ivan Kuras IPENS of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2014, 382 pp. [in Ukrainian].
17. LEVENETS, Yurii, editorial board's chairperson. *Problems of Ukrainian Politics: Analytical Reports of the Ivan Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine*. Kyiv: Ivan Kuras IPENS of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2010, 410 pp. [in Ukrainian].
18. SVITLENKO, Serhii. *The World of Modern Ukraine of the Late 18th – Early 20th Century: Collected Scientific Works*. Dnipropetrovsk: Herda, 2007, 460 pp. [in Ukrainian].
19. SMOLII, Valerii, Oleksandr UDOD, Oleksii YAS. Institute History, Ukrainian History. In: Valerii SMOLII, ed.-in-chief. *Historiographical Research in Ukraine: Collected Scientific Works*. National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine. 2012, iss. 22, pp. 5–42 [in Ukrainian].
20. BORIAK, Hennadii, ed.-in-chief. *Ukrainian Identity and the Language Issue in the Russian Empire: an Attempt of State Correction (1847–1914). Collection of Documents and Materials*. Hennadii BORIAK, Volodymyr BARAN, Liubov HISTSOVA, Liudmyla DEMCHENKO, Olha MUZYCHUK, P. NAIDENKO, Valentyna SHANDRA, compilers. NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine; Ukrainian State Archives, USHAK of Ukraine. Kyiv: Institute of History of Ukraine, 2013, 810 pp. [in Ukrainian].

21. ANON. Forum "Above the Border": the Concept of Borderlands as an Object of Research. Translated from English by Marharyta YEHOARCHENKO, from German by Roksoliana SVIATO. In: *Ukraine is Modern*, 2011, no. 18, pp. 47–78 [in Ukrainian].
22. SHPORLIUK, Roman. *Empire and Nations (From the Historical Experience of Ukraine, Russia, Poland and Belarus)*. Translated from English. Kyiv: Spirit and Letter, 2000, 354 pp. [in Ukrainian].
23. YAKOVENKO, Natalia. *Introduction to History*. Kyiv: Critique, 2007, 375 pp. [in Ukrainian].
24. YAREMCHUK, Viacheslav. The Ukrainian Issue and the Attitude to It of Russian Political Parties at the Early 20th Century. In: Yurii LEVENETS, editorial board's chairperson. *Modern Ukrainian State: Historical Imperatives of Formation, Tendencies and Problems of Development: Collected Volume*. NAS of Ukraine, Ivan Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies. Kyiv: IPENS, 2007, pp. 539–552 [in Ukrainian].
25. ALEXANDER, Jeffrey Charles. Neofunctionalism and Modern Society: Introduction. In: Henry ETZKOWITZ, Ronald M. GLASSMAN, general editors. *The Renascence of Sociological Theory: Classical and Contemporary*. F. E. Peacock Publishers, 1991, pp. 267–275 [in English].
26. KREJČÍ, Jaroslav, Vitezslav VELIMSKY. *Ethnic and Political Nations in Europe*. London, 1981, 280 pp. [in English].
27. ROTHSCHILD, Joseph. *Ethnopolitics: A Conceptual Framework*. New York: Columbia University Press, 1981, 290 pp. [in English]. DOI: <https://doi.org/10.7312/roth91044>.
28. SHILS, Edward. *Tradition*. Chicago: The University of Chicago Press, 1983, 334 pp. [in English].

Надійшла / Received 26.05.2021

Рекомендована до друку / Recommended for publishing 03.11.2021